

Fundar una vila, colonitzar un territori. Gandia, 1239-1323*

Frederic APARISI ROMERO
Universitat Cardenal Herrera-CEU (València)
Grup Harca

Una de les conseqüències de l'expansió feudal sobre Sharq al-Àndalus més significatives va ser la transformació de les formes de poblament. Davant l'hàbitat dispers que caracteritzava la societat andalusina, els senyors feudals, amb la Corona al capdavant, incentivaren la concentració de població entre els nous colons cristians, no només per a facilitar la seua defensa, sinó també el seu control fiscal mitjançant la fundació de viles noves. Gandia fou una d'aquestes viles de nova creació, ja que si bé inicialment la població s'instal·là al castell de Bairén, nucli d'herència musulmana, al cap de deu anys Jaume I autoritzà l'assentament al pla en un nou centre colonitzador. Persones de diversa procedència, al mateix temps que bastien els elements materials que haurien de garantir la seua estabilitat, teixien les solidaritats imprescindibles per a fer front a les mancances i als perills que els envoltaven. Així, a poc a poc, s'establien els lligams que definien els membres de la comunitat i que quedaven reflectits en els edificis col·lectius com ara l'església, el fossar o, més tard, la casa del Consell. Al llarg de les planes següents pretenc traçar els trets bàsics d'aquest procés de configuració i organització de la vila des dels seus inicis fins que fou lliurada per Jaume II a l'infant Pere el 1323. Per descomptat, l'itinerari, a grans trets, és similar a la resta del país, però són els ritmes i els protagonistes allò particular de cada escenari local, en aquest cas, Gandia.¹

CONQUESTA I COLONITZACIÓ

El pacte de capitulació de la ciutat de València acordat el 28 de setembre de 1238 entre Jaume I i Zayyan ibn Mardanix establia una treva de set anys durant la qual no atacarien els territoris en mans del responsable musulmà. Tanmateix el rei d'Aragó no tenia pensat aturar la seua expansió cap al sud i a principis de 1239 ocupava Cullera. La primavera d'aquest mateix any, Jaume I iniciava les gestions per a prendre la vall i el castell de Bairén.² Finalment, l'ocupació del castell tingué lloc l'agost

* Treball inserit en el projecte «Elites sociales y estructuras económicas comparadas en el Mediterráneo Occidental (Corona de Aragón, Francia e Italia)», dirigit per Paulino Iradiel i finançat pel Ministerio de Educación y Ciencia (referència HAR2008-06089). *frederic.aparisi@harca.org*.

1. Vull agrair els comentaris i suggeriments que Ferran Garcia-Oliver, Cristiana Vidal, Ferran Esquilache i Vicent Baydal han fet al manuscrit d'aquest text, així com la col·laboració de Cristina Miret en la confecció del plànol de Gandia.

2. Aquesta vall configurava un espai d'horta, el nucli principal de la qual era el castell de Bairén. Sobre les característiques d'aquesta fortificació, vegeu André BAZZANA i Pierre GUICHARD, «Estructures de poblament i organització de l'espai»,

de 1239 després de foragitar la població andalusina.³ Durant tres anys Bairén no seria altra cosa que una guarnició militar a la costa per a vigilar la frontera més immediata i la mar. Malgrat que es realitzaren donacions l'endemà de la conquesta, l'ocupació sistemàtica de les terres no s'inicià fins el maig de 1242 dins el marc d'una primera onada colonitzadora promoguda pel monarca amb la finalitat de poblar la frontera i consolidar les places conquerides abans de continuar l'expansió cap al sud.⁴ Fet i fet, entre 1240 i 1244 foren repartides a Bairén un total de dues-centes cinquanta-cinc jovades (765 ha) entre cent denou beneficiaris.⁵ El nucli principal dels pobladors, però, estava configurat per Pere de Valls i «els seus socis», als quals foren atorgades dues-centes jovades de terra repartides per les alqueries de Benixuaip, l'Assoc i Atzucac, a més de cases i dues fanecades d'horta per a cada un «en els dits llocs». Tot i que la documentació no ho esmenta de forma expressa, el més lògic seria pensar que a cadascun dels colons li correspongueren dues jovades, de manera que estariem parlant d'un centenar de persones. La xifra sembla del tot raonable per dos motius. En primer lloc, perquè les donacions que es realitzen la primavera i l'estiu de 1242 a Bairén són de dues jovades, mentre que només en una donació conjunta dos colons en reben tres.⁶ En segon lloc, perquè un document que recull la distribució de les aigües de l'horta de Gandia, elaborat el 1244, parla expressament de «los ciento homnes de pobladores de Bayrén».⁷ Es tractava de soldats que havien participat en el setge d'Alzira i possiblement també en la rendició del mateix castell de Bairén.⁸

Junt amb aquest grup armat, també documentem la presència de soldats que no estaven integrats a cap companyia, com és el cas de Faraix, fill de Mahomat, de qui sabem que era ballester, com molt possiblement també ho era Abraham Assahari, fill de Mussa, ja que aquesta era la principal comesa dels musulmans integrats als exèrcits feudals. Aquests reberen dues jovades de terra i cases a la vila del castell. Tanmateix, si durant aquests mesos allò habitual eren els lots de dues jovades, les donacions fetes el mes de desembre són majoritàriament de tres.⁹ Aquesta primera empena colonitzadora es

Ullal, núm. 11 (1986, primavera), p. 40-50. Pierre GUICHARD, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana. Los musulmanes de Valencia (siglos XI-XIII)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2001, p. 252-256.

3. També es rendiren la resta de fortificacions de la vall, Vilallonga, Borró, Vilella i Palma. Crònica de Jaume I, cap. 307-314.

4. El *Repartiment* recull una donació el 20 de setembre de 1240 que sembla que es féu efectiva, com veurem més avant. El rei atorgà a I(hoannes) de Mora «alqueriam de Benampiscar et domos de Çuleyma Zanar, contiguas alfundico et domibus de almuxarif Avenaxich», RCF II, 263.

5. RCF II, 264-278.

6. RCF II, 264 i 267-271, dues jovades; 266, tres jovades; 265, una jovada, encara que en els mesos posteriors incrementà les seues donacions.

7. El *Departiment d'aigües* recull per escrit la manera de distribució de l'aigua a l'horta de Gandia de veu dels propis musulmans. L'acte tingué lloc el 15 de juliol de 1244, ordenat per don Pelegrín d'Atrosillo, noble aragonès que Jaume I havia deixat com a alcaid del castell de Bairén, davant les disputes sorgides entre «los ciento homnes de pobladores de Bayrén con los pobladores de los Benietos, mandó que-y fuesen los çavaçeuias que solían partir las aguas en tiempo de moros.» Així, doncs, els cavaséquies i els sequiers musulmans explicaven *in situ* als colons l'ordre de reg des del partidori de Beniarjó i Beniflà fins a la fi del recorregut, ja a la marjal. L'acte no es realitza en un sol dia, sinó que sembla que es fa seguint les tandes de reg, ja que continua el 4 d'agost, just quan correspon regar al marge esquerre del riu d'Alcoi. Roc CHABÀS, *Distribució de las aguas en 1244 y donaciones del término de Gandia por don Jaime I*, València, 1898, p. 3; Thomas GLICK, *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*, València, Alfons el Magnànim, 1988, p. 336-337; Jaume CASTILLO, *Els conflictes de l'aigua a la Safor medieval*, Gandia, CEIC Alfons el Vell, 1997, p. 30-31.

8. Josep TORRÓ, «Guerra, repartiment i colonització al regne de València (1248-1249)», a Enric GUINOT *et al.*, *Repartiments a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2007, p. 201-275, vegeu p. 205. Sobre les característiques d'aquests grups armats vegeu les p. 246-260.

9. RCF II, 276, 277 (que correspon a una donació col·lectiva de dotze jovades per a quatre colons) i 278 (donacions de tres jovades), 275, donació de dues jovades, 272, donació col·lectiva de tres jovades per a dos colons, i 273 i 274, donació de set jovades i mitja.

complementà amb ulteriors atorgaments entre els mesos de gener i juny de 1244, mentre s'iniciava el setge a la medina de Xàtiva. Es tracta de quatre donacions, tot i que dues són més aviat un increment dels lots assignats el 1242. Així, Pere Vigorós, que dos anys abans sols havia rebut una jovada de terra i unes cases, ara rebia cinc jovades, mentre que Martí d'Oblites rebia «turrim que est in Candia et fuit de Aly Ambinaix, cum domibus et pertinenciis», a les quals calia afegir les set jovades i mitja i les «domos de Mahomat Avipaixcar et stabulum ante ipsas de Aly Avipaixar», rebudes dos anys abans. També foren beneficiats en aquest moment Ramon Castellà, el qual rebé sis jovades i el «reallum in Bayren qui fuit de Mahomat Axanai et de Mahomat Abianich», i un tal Guerrero, a qui li foren atorgades tres jovades i les «domos quas tenebat Açnarius Petri de la Casta.»¹⁰ Com veiem, la mobilitat dels béns era força similar a la de les persones.

Però, quin fou l'èxit real de la primera onada colonitzadora? El document adés referit sobre el *Departiment de les aigües* de l'horta de Gandia pot aportar important informació en aquest respecte, atès que l'acte tingué lloc el 15 de juliol de 1244, és a dir, mentre es realitzaven les últimes concessions d'aquest any. Com ja he avançat, confirma que la campanya de 1242-1244 havia aconseguit assentar el centenar de colons —«los ciento homnes de pobladores de Bayrén»— al capdavant dels quals hi havia, sens dubte, don Pelegrín d'Atrosillo, noble aragonès que Jaume I havia deixat com a alcaid del castell de Bairén. Al llarg del document apareixen esmentats de manera directa, com a testimonis de l'acte, o indirectament, a través de les seues heretats, vint colons, cinc dels quals consten a les donacions de 1242. Òbviament, no era la finalitat de l'acte fer una relació de tots els colons assentats en aquests anys, per això la seua presència resulta significativa i respon a unes raons concretes. A l'inici del document s'indica que Pelegrín d'Atrosillo és qui havia convocat els sequiers musulmans perquè explicaren el funcionament de la xarxa de reg, raó per la qual podem pensar que ocupava el càrrec d'alcaid de Bairén, tot i que el document no ho diu expressament. Quan la mostra es reprèn el 4 d'agost, l'escrivà té una cura especial a fer constar que l'acte continua «en presencia de Martin d'Oblites», dotat amb set jovades i mitja i la torre de Gandia, entre altres béns, «e Joan de Mora», al qual s'havia atorgat l'alqueria de Benipeixcar. Sens dubte, l'interès de l'escrivà a fer constar la presència de dos dels colons més beneficiats de les donacions del rei i el fet que siguin anomenats al principi de la llista de presents, on sols hi ha cinc persones més, palesa la preeminència d'aquests pobladors l'endemà mateix de la conquesta. No són mers testimonis, sinó que sembla que atorguen alguna mena de legitimitat o validesa a l'acte. D'altra banda, Joan d'Aguiló i Pere Vigorós, beneficiats en el *Repartiment*, consten també en la distribució d'aigües de manera indirecta a través de les seues heretats. Juntament amb aquests cinc colons dels quals tenim constància en les donacions de 1242-1244, cal fer menció també de sis altres caps de família que, tot i no estar presents en les donacions d'aquests anys, sí que ho estaran en les de 1248-1249. Es tracta de Forcio de la Tora, Llorenç Rufa, els germans Domingo i Sanxo Llop, Romeu de Terol i Domingo Ximeno.¹¹

En qualsevol cas, un cop finalitzada la primera campanya colonitzadora, en març de 1245, a Bairén hi havia cent vint-i-dos colons segons el *Repartiment*, una xifra força modesta tenint en compte que es trobaven a la frontera i, per tant, calien més recursos per a consolidar les conquestes. Tot i que alguns d'aquests nouvinguts havien rebut cases a les alqueries de la plana, res no fa pensar que en la pràctica les ocuparen, almenys de manera permanent. De fet, en tant que soldats o camperols en ar-

10. RCF II, 279 (Pere Vigorós), 280 (Martí d'Oblites), 281 (Ramon Castellà) i 282 (Guerrero).

11. Roc CHABÀS, *Distribución de las aguas en 1244...*, p. 5. RCF II, 263.

mes, la seua tasca era assegurar la defensa de Bairén, i, per tant, el castell devia ser la seua residència habitual.¹² El setembre de 1247, els musulmans de les valls d'Alcalà i Gallinera, liderats pel seu cabdill al-Azraq, iniciaren un moviment de resistència a les tropes cristianes. La guerra s'estengué per totes les aljames meridionals, encara que, ara per ara, no hi ha constància documental que els musulmans de la vall de Bairén protagonitzaren cap acte violent.¹³

Jaume I era conscient que per a consolidar la conquesta militar calia fer arrelar a la nova terra els pobladors cristians. Per això, tan prompte com es reprengué l'expansió s'inicià una nova onada colonitzadora destinada a consolidar les posicions que a poc a poc, i no sense esforços, s'anaven ocupant. Aquesta vinculació entre campanya bèl·lica i acció colonitzadora queda ben reflectida en el calendari de les donacions, atès que sovint es lliuren les terres a mesura que són conquerides. Així, per exemple, el 19 de maig de 1249, una companyia de tretze ballesters dirigida per Domingo i Clement fou beneficiada amb una casa i tres jовades de terra —dues de regadiu i una de secà— per a cadascú a Ador, al castell de Palma. Per part seua, Arnau Busquet amb una companyia de trenta homes foren assentats a l'alqueria de Xeraco.¹⁴ Fruit d'aquesta nova embranzida, entre el 3 de gener de 1249 i el 13 d'agost del mateix any foren repartides a l'horta de Gandia unes dues-centes vint-i-una jовades (663 ha) entre vuitanta-set colons.¹⁵ Tot i que la major part dels beneficiats provenien de les campanyes contra els musulmans, algunes de les donacions semblen confirmar apropiacions efectuades durant els anys anteriors, com ho testimonia l'anomenat *Departiment de les aigües*.

Respecte a l'èxit d'aquesta segona campanya colonitzadora a Gandia, si comparem la llista de pobladors oferta pel *Repartiment* i els veïns documentats entre 1259 i 1291, la imatge que obtenim és la d'un escàs arrelament, ja que les coincidències de cognoms són molt escasses.¹⁶ Tanmateix possiblement assistim a un miratge documental, més encara si tenim en compte el caràcter parcial d'ambdues llistes. Així, doncs, tot i la intensa mobilitat inicial, l'assentament de colons a Gandia hauria tingut un èxit prou considerable, raó per la qual el primer privilegi es concedia als veïns de la vila sols quatre anys després del repartiment —l'atorgat el 1253 que ací presentem— i la construcció de les muralles començava també molt prompte, sis anys després de l'última donació.¹⁷ De fet, la petició reial de tres mil sous de peita corresponent a l'any 1255 suggereix que la població de la vila aleshores estava al voltant dels tres-cents veïns.¹⁸ Pel que fa a la procedència dels nouvinguts, els estudis antro-

12. André BAZZANA i Pierre GUICHARD, «Estructures de poblament i organització de l'espai», *Ullal*, núm. 11, p. 43.

13. En canvi, algunes aljames situades més al nord —Alfàndec, Uixó, Eslida i Navarrés, entre d'altres— sí que atacaren els nuclis cristians més pròxims: Josep TORRÓ, «Guerra, repartiment i colonització al regne de València (1248-1249)», a Enric GUINOT et al., *Repartiments a la Corona d'Aragó...*, p. 208-224.

14. RCF II, 1089 i 1091, respectivament.

15. RCF II, 1077, 1079, 1082, 1083, 1090-1093, 1097, 1100 i 1109-1154.

16. Enric GUINOT, *Els fundadors del regne de València. Repoblament, antropontimíia i llengua a la València medieval*, València, Tres i Quatre, vol. II, 1999, p. 481-483.

17. Torró considera que, a Alcoi, la tardança en l'inici de la construcció de les muralles i en la promulgació de la carta de poblament són dos indicis que testimonien l'escàs arrelament dels personatges beneficiats al *Repartiment* en aquesta vila. Sembla lògic, per tant, que si ambdues tasques es desenvoluparen prompte a Gandia, ací l'èxit del repartiment fou major. Josep TORRÓ, *La formació d'un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305*, València, Diputació de València, 1992, p. 62-64.

18. Torró ha establert un mètode per a calibrar les anotacions fetes al *Repartiment* que consisteix a dividir l'import en sous de la peita exigida el 1255 i el 1259 —la menor, si la quantitat no coincideix— entre el nombre de beneficiaris que recull el repartiment. El resultat hauria de valorar-se en relació amb l'índex de Xàtiva, deu sous/poblador, perquè sembla ser el més fiable. Els quocients inferiors indicarien que el nombre de colonitzadors continguts en el *Repartiment* no haurien arribat a assentar-se. Per contra, els quocients superiors confirmarien l'arribada dels pobladors i indicarien el nombre aproximat de veïns del nucli. Així, doncs, caldria dividir els tres mil sous de 1255 entre els dos-cents colons que reberen terres. El quocient, quinze sous/colon, que s'allunya a l'alça dels deu sous/colon de Xàtiva, ens indicaria que la xifra real estaria més a prop dels tres-cents

ponímics sobre el *Repartiment* indiquen que més de la meitat dels pobladors arribaven de Catalunya, majoritàriament de les comarques orientals, mentre que la resta procedia d'Aragó i, en menor mesura, de Navarra. Durant els cinquanta anys següents la immigració catalana no fa sinó incrementar-se. Més de la meitat dels cognoms continuen formant-se amb un topònim, el 82 % dels quals, vet ací la novetat, són catalans, mentre que els restants provenen d'Aragó i de Navarra o són ambigus. Si els cognoms no són toponímics, fan referència a la natura, però apareixen també malnoms i oficis, signe inequívoc d'una major dinamització de la vida col·lectiva.¹⁹

D'altra banda, l'assentament de Bairén semblava poc adient per a allotjar l'arribada de nous colons i sobretot per a afavorir el desenvolupament d'activitats manufactureres i del comerç pel fort pendent sobre el qual s'aixecava, així com la proximitat de les terres de marjal i aiguamolls, aleshores encara sense colonitzar.²⁰ És per això que Jaume I es decidí a crear una nova pobla i traslladà el centre urbà i administratiu des del turó de Bairén fins a la plana, sembla que aprofitant el solar d'una antiga alqueria islàmica, Candia, de la qual prendria el nom. El nou nucli incorporà inicialment la població fins aleshores assentada al castell, però, amb la finalitat de consolidar-lo, el monarca realitzà tot un seguit de donacions al llarg de 1249, com hem pogut veure abans, atorgant cases únicament a Candia.²¹ En el transcurs de deu anys, Bairén fou abandonat com a centre de residència en favor del nou nucli de la plana, tot i els intents de Jaume II per poblar-lo. Al final, el castell romandrà com un punt de vigilància amb una petita guarnició comandada per l'alcaid.²²

LA FUNDACIÓ DE LA VILA DE GANDIA (1249)

La fundació del nou centre colonitzador es va efectuar, com succeí en altres viles del país, superposant-se a un nucli islàmic previ. Tot sembla indicar que Candia devia ser una alqueria prou petita, per bé que, com hem vist, disposava d'una torre en el moment de la conquesta.²³ El seu emplaçament al punt de confluència del camí reial amb el riu d'Alcoi, en un nivell lleugerament més elevat que els voltants i pròxim als espais d'horta, en feia el lloc més adient sobre el qual bastir la futura vila. A més, es trobava a una distància prudencial de la mar per a evitar els seus perills però suficientment a prop per a beneficiar-se del comerç marítim. Finalment, tenia una torre defensiva, cosa que la singularit-

que no dels dos-cents colons instal·lats a la vila. Josep TORRÓ, «Guerra, repartiment i colonització al regne de València (1248-1249)», a Enric GUINOT *et al.*, *Repartiments a la Corona d'Aragó...*, p. 241-242.

19. Enric GUINOT, *Els fundadors del regne de València*, vol. 1, p. 186-189.

20. Isabel CANET, «Fisonomia d'una vila: l'urbanisme medieval de Gandia», a Josep A. GISBERT, *Sucre & Borja: La canyamel dels Ducs*, Gandia, Ajuntament de Gandia, 2000, p. 201-218, vegeu p. 202-204.

21. En canvi, les terres repartides es localitzaven per tota l'horta. En els mateixos anys, Jaume I, per tal d'impulsar l'assentament dels colons del castell de la Magdalena a la plana, concentrava les donacions de cases a l'alqueria de Benirabe. Pierre GUICHARD i José SÁNCHEZ, «Carta puebla de Benimahomet», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. LX (1984), p. 349-365.

22. RC 19, f. 109v. Aquesta presència militar a Bairén no desapareixerà al llarg dels segles XIII i XIV, i incrementarà els seus efectius en moments bèl·lics com la guerra d'al-Azraq o la guerra de Castella, gairebé cent anys després.

23. En aquest sentit, durant les excavacions dels anys vuitanta a l'hospital de Sant Marc es trobaren algunes restes ceràmiques datades en època califal. També a l'actual carrer Sant Duc es trobaren alguns enterraments islàmics que, per la seua localització, han de ser anteriors a la conquesta. Fa la impressió, per tant, que la vila cristiana ocupà l'emplaçament d'una alqueria, de la qual prengué el nom, tot derruïnt les estructures existents. És veritat que en el *Repartiment* no es qualifica Candia d'alqueria, però tampoc són definides així ni Alcodar ni la resta d'alqueries de la vall de Bairén esmentades al llibre. A més a més, no són estranyes les viles valencianes que se superposaren a nuclis andalusins, com per exemple Castelló de la Plana al nord del país, o Pego al sud.

zava de les alqueries més properes, i la presència de dos fils de la séquia que els cristians anomenaran de Martorell permetria l'arribada d'aigua a la nova vila per al seu sanejament i per al desenvolupament d'activitats manufactureres en àrees pròximes.²⁴ El primer corria paral·lel al riu travessant l'interior del que després serà el Palau Ducal i continuava per l'actual carrer Germana Carmelita Rita; el segon fil discorria pel que després serà carrer Major, amb un traçat força irregular com a conseqüència del desnivell del terreny, al qual s'adaptava.²⁵

Per a bastir la nova vila calia, per tant, enderrocar o integrar dins la nova estructura parcel·l·lària les restes de l'alqueria islàmica. Sembla que només es conservà la torre i les cases adjacents, mentre que la resta d'edificacions foren ensorrades.²⁶ Fruit del seu caràcter *ex novo*, la disposició del carreram i les illes presenta un esquema ortogonal, tot i que amb certes distorsions degudes al traçat sinuós de la séquia del carrer Major i, en menor mesura, de l'altra séquia. L'entramat urbà s'articulava a través de tres carrers orientats en sentit est-oest: el carrer Major, que es corresponia amb el tram del camí reial o de València dins les muralles; el carrer del Riu, que també formava part d'un antic camí a la Mar, i el carrer de la Plaça. Aquests tres eixos principals estaven comunicats per cinc travessies que, al contrari que les altres vies, no recorrien tota la vila. D'altra banda, pel que fa al topònim de la vila, segons els llibres del justícia de Cocentaina i València sembla que la veu *Candia* evolucionà molt prompte a Gandia en el parlar diari dels colons, mentre que en la llengua escrita dels oficials i dels notaris, sovint el llatí, pervisqué la variant amb C. Aquestes variacions es mantingueren fins a principis del segle XIV, per bé que a les últimes dècades del XIII es detecta ja la forma amb G en la documentació llatina.²⁷

El centre neuràlgic de la vila el constituïa la plaça, la qual no era exactament quadrada, sinó en forma de trapezi. Prompte s'inicià la construcció dels principals edificis que marquen els ritmes de la vida col·lectiva, de manera que ja a la dècada dels anys seixanta del segle XIII alguns d'ells estaven finalitzats, o almenys ja estaven en ús. Les porxades, que recorrien la plaça per tres dels seus costats, estaven acabades, si més no, el 1268, mentre que a l'església de Santa Maria de l'Assumpció, situada al costat nord de la plaça —on no hi havia porxada—, se celebraven oficis religiosos ja el 1262. D'altra banda, des de la segona meitat del tres-cents, però possiblement ja dins el segle XIII, la sala o casa del Consell, la casa de la cort del justícia i la presó de la vila es trobaven al costat oriental de la plaça. També ací devien tenir les seues oficines els notaris, ja que, a més de treballar com a escrivans de la cort del justícia, resultaven imprescindibles per a enregistrar tota mena d'actes i transaccions. Finalment, seguint pel carrer de la Plaça, s'aixecava la torre que donaria origen al palau ducal. Pel que fa a les vies de comunicació, el repte més important era, sens dubte, l'aixecament d'un pont de pedra que

24. Vegeu la figura 1.

25. Aquestes séquies que discorrien per l'interior de la vila eren anualment netejades pel sequier deçà el riu que contractava una quinzena d'homes per a executar la tasca: AHCG, AB-458, f. 32. La documentació medieval no especifica si aquests dos ramals i un de tercer que s'obrirà a principis del segle XV al barri de la Vila nova es trobaven a l'aire o coberts, encara que el trànsit diari de persones i mercaderies aconsellava cobrir-los amb lloses. Tanmateix al segle XIX es realitzaren subhastes per a tapar aquestes séquies sense que hi haja menció de la situació anterior. De fet, el fil de la vila nova es cobrí el 1838, mentre que el del carrer Major fou cobert el 1868. Per tant, malgrat que degueren existir diversos galliponts, en gran part del seu recorregut els ramals discorrien descoberts, fins i tot al carrer Major. Vegeu les disposicions municipals a AHCG, AB-1757.

26. El mateix succeeix a Pego, on la fundació del nucli cristià anà precedida de l'ensorrament de l'alqueria anomenada Uixola. Enric GUINOT *et al.*, *Carta de poblament de Pego, 1279*, València, Ajuntament de Pego, 2004, p. 23.

27. Josep TORRÓ, *Llibre de la Cort del Justícia de Cocentaina*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2009; Aureli SILVESTRE, *Llibre de la Cort del Justícia de València*, vol. III, València, Publicacions de la Universitat de València, 2008.

creués el riu d'Alcoi, que no es construiria fins al 1311 «ad instantiam et humilem supplicationem per probos homines ville de Gandia.»²⁸

Tots aquests elements, però, no eren suficients per a acabar de definir l'espai urbà; calia, a més, bastir les muralles que permetrien el control sobre els colons i l'exercici de la fiscalitat i, en última instància, garantir la seguretat.²⁹ Òbviament, els seus significats anaven més enllà del sentit fiscal i defensiu, ja que permetien la visualització de la preeminència de la vila sobre el camp. Per totes aquestes raons s'entén que la construcció de les muralles s'iniciés de forma gairebé immediata a la fundació del centre colonitzador. Així, el 1255 les obres ja havien començat. Aquell any, Jaume I va permetre destinar els tres mil sous que la vila havia de satisfer de peita íntegrament a la construcció de la muralla. A més, el monarca manà explícitament fer a la banda interior del mur «carrera gran e bona per la qual cavayls armats, si mester fos, anar poguessen.»³⁰ Segons les dades de la fiscalitat reial que conservem, cap altre subsidi o tribut no fou enfranquit a canvi de ser posat totalment o parcial en les defenses de la vila fins al 1276, quan mil sous de la quèstia foren assignats «in opere valli Candie».³¹ Les notícies referents a la muralla desapareixen fins al 1304, quan Jaume II concedí l'exempció de la quèstia i qualsevol altre subsidi durant els cinc anys següents amb la finalitat que els sis mil sous que el monarca esperava recaptar foren dedicats íntegrament «in constructionem dictorum murorum».³² El febrer de 1310 el rei atorgà la mateixa franquesa, tot i reduir la concessió a quatre anys i la quantitat recaptada a quatre mil sous anuals. De 1317 a 1319, la quantitat ingressada per la Corona es reduí a tres mil sous, dos mil dels quals eren dedicats al perímetre defensiu, i només l'últim any la quantitat reservada minvà a mil cinc-cents sous. El 1320, els tres mil cinc-cents sous recaptats pel monarca en concepte de subsidi es destinaren íntegrament als murs. Finalment, el 1321, últim any que registrem concessions per a destinar els diners del rei a la construcció de les muralles, es reservaren dos mil vuit-cents sous dels tres mil cinc-cents recollits pel tresorer reial.³³

Una vegada finalitzades les obres, la muralla discorria seguint el riu fins al que seria el convent de les clarisses, des d'on girava per l'actual avinguda d'Alacant. En arribar al carrer Major, continuava en direcció sud fins a arribar al que avui és el passeig de les Germanies, i d'ací fins al palau. El mur defensiu disposava de torres quadrades i emmerletades, i d'un fossat per a complementar els elements defensius. L'accés el proporcionaven tres portals, el més important dels quals era el de València, ja que permetia l'ingrés a la vila pel carrer Major des del camí reial. També al llenç nord s'obria el portal de la Mar, que des del carrer del Riu donava accés al camí que conduïa al grau. Pel sud, el portal del Tossal connectava la vila amb el camí d'Oliva.³⁴

28. RC, reg. 207, f. 198v. Aquesta ordenació urbana es mantindrà al llarg de tot el període medieval fins a arribar als nostres dies, a excepció del mercat i dels jutjats, que han variat el seu emplaçament al llarg del temps.

29. Josep TORRÓ, «Sobre ordenament feudal del territori i trasbalsaments del poblament mudèjar: la *Montanea Valencie* (1286-1296)», *Afers*, núm. 7 (1988-1989), p. 96-124.

30. Josep TORRÓ, *La formació d'un espai feudal*, p. 153-154.

31. RC, reg. 33, f. 95v-96. Josep TORRÓ, *Colonització feudal i resistència andalusina al regne de València. La frontera meridional (1238-1276)*, tesi doctoral, València, Universitat de València, 1996, p. 310.

32. RC, 258, f. 178v.

33. Vicent BAYDAL, *Guerra, fiscalitat i assemblees estamentals a la Corona d'Aragó (c. 1250-1300)*, Universitat Pompeu Fabra, treball d'investigació per a la suficiència investigadora, inèdit, 2007, p. 455-470.

34. Durant la segona meitat del segle XIV s'obriran nous portals: el de N'Aparici Miquel, que donava accés a la vila nova, per això també anomenat de la Vila nova, i el d'En Xabet, la localització del qual resulta més difícil d'esbrinar; AHCG, AB-458, f. 31. Cal esmentar, finalment, el portal de l'Hospital, que donava al riu i que, per tant, resultava poc accessible. La seua cronologia no ha estat establerta, però la documentació medieval consultada no en fa menció.

Així les coses, la construcció de les muralles de Gandia s'estengué entre 1255 i 1321, per bé que les referències documentals es concentren en els últims desset anys, quan s'invertiren més de cinquanta mil sous. Un cop finalitzades, les muralles definien un espai urbà d'unes onze hectàrees. Malgrat tot, la troballa a l'antic fossar, tocant a la seu, d'un mur defensiu d'1,3 m de grossària i una torre quadrangular datats a la segona meitat del segle XIII ha despertat no pocs interrogants, més encara si tenim en compte que onze hectàrees semblen excessives per a una vila de la segona meitat del dos-cents. En aquest sentit, si consideràrem que aquest mur arribava de banda a banda de les muralles, l'espai urbà envoltat seria d'unes quatre hectàrees, una xifra més raonable en relació amb el que sabem d'altres pobles noves.³⁵ De més a més, el fet que el 1276 s'estigués excavant el fossat defensiu suggereix que la muralla estava conllosa, o almenys força avançada, ja que ambdues tasques no poden realitzar-se alhora en el mateix tram de mur. La finalització de les obres en algun punt del perímetre va permetre, segons els jurats de la vila, que els «vehins que agien alberchs prop lo mur s'acostaren al mur e obraren cases atinent del mur.» Aquestes ocupacions irregulars dels passos de ronda de la muralla testimonien sovint un increment de la població.³⁶ Tot plegat no podem descartar la possibilitat que Gandia bastís la seua muralla abans de finalitzar la centúria, possiblement al voltant de 1276. Anys després, davant l'increment de la població, Jaume II hauria decidit ampliar el recinte emmurallat mirant d'aprofitar la major part del llenç existent, de manera que només el vessant nord quedaria obsolet, i, per això, possiblement enderrocat, mentre que la resta seria continuada fins a adquirir les dimensions abans descrites.³⁷

ORGANITZAR LA VIDA VEÏNAL

Dins de les muralles, l'angle meridional estava —i està— lleugerament elevat per damunt de la resta de la vila. En el moment de la conquesta, sobre aquest petit turó hi havia una torre, la qual fou concedida per Jaume I a Martí d'Oblites, encara que abans de 1264 l'havia recuperada, ja que aleshores es fan unes obres a «les cases e la torre del rey».³⁸ De fet, el monarca i els seus successors s'allotja-

35. El descobriment d'aquest mur forma part de les excavacions dirigides per Cristina Vidal entre 2001 i 2004 a les cinc primeres capelles del temple i al fossar adjacent. El recorregut del mur és de divuit metres en sentit oest-est. El seu traçat, sensiblement paral·lel a l'església del segle XIII i separat d'aquesta per una distància de 6,5 m, fou esborrat per la construcció del nou temple en temps d'Alfons el Vell i està alineat amb l'actual carrer de l'Abadia. La torre quadrangular és de 5,5 m × 2,5 m, que ocuparia una superfície de tretze metres quadrats. Vegeu Cristina VIDAL, «Gandia des de la Seu. Una mirada al seu passat», Gandia, CEIC Alfons el Vell, 2006, p. 54-55; Cristina VIDAL, «Funerary traditions and dearth worship in the church of the Borgia in Gandia: interpretations from archaeology», *World Archaeology*, núm. 3 (setembre 2008), p. 407-426. Pel que fa a l'extensió, Alcoi en el mateix període sols ocupava unes 3,2 ha aproximadament, la mateixa extensió que Vila-real, fundada el 1274. Josep TORRÓ, *La formació d'un espai feudal*, p. 148; Vicenç M. ROSSELLÓ, «Villas planificadas medievales del País Valenciano», *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, núm. 7 (1987), p. 509-525.

36. El 1308, els jurats d'Alcoi demanaren consell als oficials de Gandia sobre qüestions relatives a les obres dels murs. Els de Gandia respongueren que Jaume I havia exigít «fer carrera gran» a la banda interior de la muralla, però que «esdevench-se que ls vehins que hagen alberchs prop lo mur s'acostaren al mur e obraren cases atinent del mur, ara emperò, per tal que la dita obra mils e pus complidament fer se pogués [...] avem feta obrir carrera en torn del mur.» De fet, mentre els jurats d'Alcoi intercanviaven coneixements amb els de Gandia, estaven ampliant el seu recinte emmurallat primigeni davant els excedents de població provocats per la immigració de les dues darreres dècades del segle XVIII: Josep TORRÓ, *La formació d'un espai feudal*, p. 153-154.

37. Alcoi degué començar la construcció de les muralles al voltant de 1260 i les hauria finalitzat abans de 1300. Per la seua banda, Cocentaina, iniciant-les el 1268, hauria tancat la vila els primers anys del segle XIV: Josep TORRÓ, *La formació d'un espai feudal*, p. 141-146; Carmel FERRAGUD, *El naixement d'una vila rural valenciana. Cocentaina, 1245-1304*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2003, p. 71-73.

38. De fet, almenys des de la segona meitat del segle XIV, però molt possiblement des d'abans, davant del Palau Ducal es crearà una plaça coneguda com la plaça del Tossal: Josep TORRÓ, *Colonització feudal i resistència...*, p. 310. Vegeu la donació RCF II, 280.

ren ací durant les seues estades a la vila, per bé que també en certs moments aquestes cases degueren ser cedides en arrendament.³⁹ Així, per exemple, el 1318, Jaume II «presencialment fo en lo dit loch en lo dit mes de jener e pres en viandes la dita cena», raó per la qual aquest tribut no es collectà a la vila aquell any.⁴⁰ Des dels seus inicis aquesta construcció primigènia anirà sofrint ampliacions i reformes fins a esdevenir l'actual Palau Ducal. El 1310, la reina Blanca ordenà a Vidal de Vilanova «que fos feta cuyna en les cases que-l dit senyor rey ha en Gandia e que les dites cases fossen reparades e adobades axí com mester sia.» Vilanova subdelegà en «Sancho Xemeno, vehí del dit loch de Gandia, qui per vós [Vilanova] fo ordenat a fer la dita obra», la qual començà el quinze d'abril d'aquell any. Per a fer les obres, Xemeno rebé de Romeu Guerau, tresorer de la reina, mil sous barcelonesos que foren destinats a l'obra «de la cuyna e reparació de les dites cases, en compres de fusta, de cals, de clavahó, de teules e rayolles e en loguers de mestre, manobres e d'altres persones ajudans a la dita obra.»⁴¹

Pel que fa a l'església, tradicionalment s'havia acceptat, sense cap base documental, que tenia l'origen en una mesquita cristianitzada el 1245 sota l'advocació de santa Maria de l'Assumpció. Tanmateix els treballs arqueològics dirigits per Cristina Vidal a l'interior del temple han permès descartar aquesta idea, ja que no s'ha documentat cap vestigi relacionat amb una mesquita. Al mateix temps s'ha tret a la llum la major part de l'església de conquesta, l'aixecament de la qual s'inicià amb la fundació de la vila, és a dir, el 1249, i no abans. Es tractava d'una construcció de planta rectangular, amb 15,5 m d'amplària, però encara sense determinar de manera exacta la longitud. La presència de bases de cimentació de columnes sembla suggerir la possibilitat que la planta fos basilical, amb tres naus separades per columnes, en lloc d'una única nau amb arcs de diafragma, que és l'habitual a les esglésies d'aquesta centúria.⁴² La primera referència documental certa la tenim el 1262, quan Pere Marc, veí de la vila, i la seua germana Maria de Palomar dedicaven a perpetuïtat una lluminària a l'altar major, amb el pagament de cinquanta-tres sous i tres arroves d'oli, a compte d'unes terres que havia rebut de mans Jaume I a Benicanena, segons consta al *Repartiment*.⁴³

Respecte a l'organització interna dels colons, fa la impressió que l'aparell institucional, amb els jurats i el justícia al capdavant, no es desenvolupà de manera immediata. En qualsevol cas, es trobava ja en funcionament el 1261.⁴⁴ Bàsicament, les tasques d'aquests governs comunals eren disciplinar la vida veïnal i garantir la recaptació de les rendes. Per això el 1280 els jurats de Gandia miraren de fer contribuir a les despeses de la confirmació dels seus privilegis els veïns de Pego i de Palma, argumen-

39. Així, per exemple, Jaume I estigué a Gandia els últims dies del mes de novembre de 1270, mentre que Pere el Gran romangué a la vila entre el 9 de novembre i el 13 de desembre de 1272. Vegeu, respectivament, Joaquim MIRET i Sans, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1918, p. 435-436; Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, vol. I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1995 (or. 1953-1960), p. 324.

40. ACA, MR, vol. 627, f. 83v-84.

41. Finalment, les despeses muntaren 1.732 sous barcelonesos, raó per la qual Xemeno rebé un nou pagament de 732 sous: ACA, MR, vol. 625, f. 188.

42. Les restes d'aquesta primitiva església es troben alterades a causa de la construcció del nou temple promogut per Alfons el Vell, pels successius afegits sobre aquest i la reutilització del fossar en els segles posteriors: Cristina VIDAL, *Gandia des de la Seu*, p. 81-87.

43. AHCG, AB-1845, f. 21. El benefici seguia vigent encara el 22 de maig de 1420. Per a la referència al *Repartiment*, vegeu RFC II, 1137. Convé no descartar la possibilitat que aquest Pere Marc, segurament un notari de Barcelona, fos el referent més antic de la família d'Ausiàs Marc: Ferran GARCIA-OLIVER, *Ausias Marc*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2009, p. 21-22.

44. Cal tenir en compte que el 1244 encara era delegat reial Pelegrín d'Atrosillo, que manava fer el departiment d'aigües: DB, 360.

tant que ambdós nuclis formaven part del terme.⁴⁵ Les pressions dels prohoms de Gandia sobre ambdues comunitats exigiren la intervenció reial i, en el cas del conflicte amb Palma, la creació d'una comissió per a fixar els límits de cada terme.⁴⁶

Per a dur endavant la seua tasca disposaven de l'ajuda d'un escrivà, designat pel monarca. El 1274, Jaume I concedí l'escrivania de la cort del justícia de Gandia a Bernat de Golmés, tot i que dos anys després hagué de depositar-lo davant les incompetències per al càrrec i les seues absències continuades.⁴⁷ Abans de nomenar un nou escrivà per a la cort, el monarca aprofità per a incrementar el cens de l'escrivania fins als cent sous anuals.⁴⁸ No obstant això, el nou titular de l'escrivania, Berenguer d'Artés, tampoc no exercí gaire temps el càrrec, ja que el mateix any fou substituït per Bernat Escrivà.⁴⁹ L'estabilitat sembla que no s'instal·lava a la cort del justícia de Gandia, perquè un any després no és Bernat Escrivà qui ostenta el càrrec, sinó Pere de Fraga, amb un cens anual de deu morabatins.⁵⁰ El 1279 era Andreu Andria qui, amb l'oposició dels prohoms, del justícia i del batle, ocupava el càrrec.⁵¹ D'altra banda, la presència d'almenys cinc notaris en una vila de frontera abans de 1279 testimonia no sols un nombre significatiu de veïns, sinó també el dinamisme de la comunitat que requereix el treball de l'escrivent com a garantia de la validesa de l'acte jurídic.⁵²

D'altra banda, el mercat no naix al País Valencià com a resultat d'un lent procés de maduració, sinó que apareix lligat, des del primer moment, a la constitució mateixa del municipi. Per això, no resulta estrany trobar ja a les cartes de poblament referències i concessions per a la celebració de mercats i fires.⁵³ El 1253, Jaume I concedia als veïns de Gandia la franquícia del pagament de peatge, lleuda i passatge de totes aquelles mercaderies que conduïren a València, Alzira i Dénia, és a dir, impostos sobre el trànsit de mercaderies en llocs determinats.⁵⁴ La concessió, lluny de ser específica de la vila, formava part del paquet de mesures amb les quals el monarca pretenia consolidar la colonització i afavorir els intercanvis entre els nuclis que s'havien creat.⁵⁵

45. RC, reg. 48, f. 164.

46. El conflicte amb Palma s'allargà fins al 1283: RC, reg. 46, f. 72; reg. 48, f. 9; reg. 59, f. 108, i reg. 60, f. 25. També són nombrosos els conflictes amb el monestir de Santa Maria de Valldigna, d'ençà de la seua fundació el 1298: Ferran GARCIA-OLIVER, *Cistercens del País Valencià. El monestir de Valldigna, 1298-1530*, València, Tres i Quatre, 1998, p. 62.

47. L'establiment és del 1274: RC, reg. 19, f. 100. Sí que és cert, però, que Bernat de Golmés inicialment tenia autorització per a nomenar substituïts durant la seua absència de l'escrivania de Gandia: RC, reg. 20, f. 213v. La seua destitució, amb el consegüent nomenament d'Artés, a Josep TORRÓ, *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2006, p. 164-165.

48. RC, reg. 20, f. 317v.

49. Soldevila identifica aquest Bernat Escrivà amb el cronista Bernat Desclot. Segons el seu plantejament, el 1276 Bernat Escrivà obtingué l'escrivania de la cúria de Gandia fins als primers dies de 1282, quan s'incorporà a la tresoreria reial. Malgrat tot, però, hem pogut constatar que almenys dos escrivans diferents —Pere de Fraga i Andreu Andria— ocuparen l'escrivania de Gandia entre 1277 i 1282. D'altra banda, resulta difícil d'esbrinar la relació d'aquest Bernat Escrivà, que segons Soldevila estigué a Gandia fins a 1282, amb un notari homònim que ja treballava almenys des de 1290. Vegeu la substitució de Bernat Escrivà: RC, reg. 38, f. 28. Per al plantejament de Soldevila: Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques. Crònica de Bernat Desclot*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2008 (or. 1971), p. 9-16. Per a les actuacions de Bernat Escrivà com a notari: JCC, p. 565 i 861; JCV III, 196 i 197.

50. RC, reg. 39, f. 208v.

51. RC, reg. 42, f. 175.

52. Vegeu-los tots plegats, amb el seu lloc de procedència, a Enric GUINOT, *Els fundadors del regne de València*, vol. II, p. 482-483.

53. Enric GUINOT, «El mercado local en las pequeñas villas de la Corona de Aragón antes de la crisis bajo-medieval (siglos XI-XIV)», *Edad Media. Revista de Historia*, núm. 8 (2007), p. 183-202, especialment p. 196.

54. CPG, 100. Vegeu-ne la transcripció al final d'aquesta ponència.

55. Així, els pobladors de Dénia comptaven des de 1245 amb l'exempció de lleuda a tots els dominis reials: Josep TORRÓ, *Colonització feudal i resistència...*, p. 160.

Des de la concessió del privilegi el 1253 assistim al desenvolupament de l'activitat comercial a la vila, fins a esdevenir el principal nucli colonitzador de la frontera meridional abans de 1276. De fet, només a Gandia s'ha pogut documentar, abans de la data documentada, l'existència d'una plaça amb porxadades per al desenvolupament de les activitats comercials i artesanals. Les mesures de cada porxo solien ser d'uns 3,20 m de profunditat —exactament, una crugia de catorze pams— per 3,20 d'amplada. El 1265, la vila disposava de tretze obradors de cristians, a més d'una pescateria, una tintoreria, una fusteria i dos forns de coure pa.⁵⁶ Tres anys després, l'infant Pere concedeix a Guillem de Vic i Pere Marc les sis taules de carn que hi havia a la vila amb els obradors posteriors. De les sis taules, quatre són per a tallar i vendre carn de moltó i dues per a la carn de cabra.⁵⁷ Aquests porxos afrontaven amb el de la taula del pes, la qual gaudia del monopoli per a efectuar les mesures del gra que allí es vengueren i que el 1274 fou establert a Arnau de Banyeres, veí de la vila. Tot plegat, aquestes instal·lacions relacionades amb la manufactura i el consum indirecte testimonien el pes demogràfic de Gandia i la diversitat d'activitats socioprofessionals dels seus veïns.

Si amb aquests serveis es dinamitzava el consum intern de la vila, la celebració d'un mercat setmanal incentivava el comerç de radi mitjà i consolidava el paper d'algunes viles com a centres d'intercanvi. En efecte, no tots els nuclis podien fer mercat, bàsicament perquè calia garantir un radi d'influència prou ampli per a atraure el major nombre de compradors i venedors possible. Si més no des de 1261, Gandia celebrava els dissabtes el mercat, el radi d'influència del qual s'estenia per tota la seua horta fins a la vall d'Alfàndec pel nord, les muntanyes de Dénia pel sud i la vall d'Albaida per l'oest, just on arribaven els tentacles dels mercats d'Alzira, Dénia i Cocentaina, respectivament.⁵⁸ Sembla que el tràfic de productes i persones per via marítima era ja aleshores important. Fruit de la intensitat dels intercanvis, els prohoms de la vila miraren de construir un port, mesura a la qual Jaume I s'oposà, decantant-se pel de Dénia en oferir millors condicions naturals perquè els vaixells pogueren fondejar.⁵⁹ En qualsevol cas, el pas decisiu per a la consolidació de la vila de Gandia com a centre de mercat arribaria el 1311, quan Jaume II concedí el privilegi de fer una fira el dia de Sant Miquel que s'allargaria els quinze dies següents. El seu radi d'influència devia anar més enllà de l'abast comarcal, ja que aleshores la fira més propera tenia lloc a Xàtiva.⁶⁰

D'altra banda, l'artigament de terres no s'aturà amb les donacions de Jaume I. El 1274, l'infant Pere féu obrir dues grans séquies a la zona de marjal i aiguamolls que envoltava el castell de Bairén, segurament la séquia del Rei i la d'Auir, per a posar-la en cultiu. Tanmateix l'empenta definitiva es produí durant l'última dècada del segle XIII i primers anys del XIV. El 1304, la Corona, amb la connivència dels prohoms de la vila, tractà d'establir colons al castell de Bairén mitjançant la donació de les

56. La vila també devia comptar ja amb una ferreria, una taverna i un alfòndec, espais indispensables en la vida quotidiana medieval. Totes aquestes qüestions referides a la plaça i l'activitat comercial, vegeu-les ampliades a Josep TORRÓ, *Colonització feudal i resistència...*, p. 326-330.

57. Les taules tenien setze pams de llarg per vuit d'amplada (3,62 × 1,80 m). Els obradors afrontaven amb les cases de l'abans esmentat Sanç Llop i amb l'obrador del pes del rei: Josep TORRÓ, *Colonització feudal i resistència...*, p. 326-330.

58. El 1276, Jaume I concedeix, de forma expressa, la celebració de mercat setmanal tots els dissabtes: Josep TORRÓ, *Colonització feudal i resistència...*, p. 326-330. DB, 348.

59. La prohibició del port a Gandia a DB, 348.

60. Com succeïa amb els mercats, les fires estaven escalonades al llarg del calendari en relació amb el cicle agrícola. Així, la fira de Gandia tenia lloc després de la fira d'agost de Xàtiva, mentre que Cocentaina, amb fira des de 1346, la celebrava per Tots Sants, gairebé un mes després que la de Gandia: RC, reg. 207, f. 198. Cal insistir que fins aquest moment es pensava que la data de la concessió era 1310. Una relectura de la documentació, però, ens va obligar a retardar la data un any: 1311. Vegeu la notícia a <<http://harcajmv.blogspot.com/2010/09/tot-just-fa-699-any.html>> (2 novembre 2010).

terres recentment dessecades. Sembla, però, que l'assentament de colons al castell no es féu realitat. Gairebé deu anys més tard, Jaume II completà les actuacions anteriors i féu obrir dos nous canals, la séquia Nova i la del Molí. La finalitat era distribuir lots de dues jovades (sis hectàrees) entre els veïns de Gandia i de tres (nou hectàrees) entre els nouvinguts, sense que hi haja cap referència a l'obligació de residir al castell.⁶¹

JUEUS I MUSULMANS

Juntament amb els cristians, també arribaren un bon nombre de jueus que ajudaren a la consolidació de la incipient xarxa urbana amb els seus coneixements i les seues habilitats per al negoci. Malgrat que el *Repartiment* no registra cap donació de cases a Gandia a colons jueus, al contrari que altres nuclis colonitzats al mateix moment, sabem que molt poc després de la *mutatio ville* diverses famílies jueves s'hi establiren.⁶² Amb la seua presència en aquests centres colonitzadors dinamitzen les relacions econòmiques, afermen l'ocupació cristiana i consoliden el poder de la Corona en el nou país.⁶³ La referència més antiga de què a hores d'ara disposem és de 1267, quan l'infant Pere confirma a Pere de Blita, justícia de Gandia, l'arrendament per un any que li féu Mayr —el qual havia estat anteriorment batle de la vila— de la lleuda, el peatge i les mesures del mercat.⁶⁴ Aquests drets havien de ser satisfets pels cristians, jueus i musulmans que arribaven a Gandia per vendre els seus productes. El preu de l'arrendament, tres mil tres-cents sous, és un símptoma més de la intensitat dels intercanvis que aleshores es desenvolupen a la vila. Abans de 1269 es degué constituir a Gandia una aljama jueva, ja que en aquesta data l'infant Pere estén a «universis iudeis Candie [...] libertatibus [quas] homines Candie habent et utuntur super lezda et pedatico.» Òbviament es refereix al privilegi de 1253.⁶⁵ Aquest privilegi confirmava de forma expressa per als hebreus de Gandia la concessió reial de 1247 que eximia tots els jueus del regne de València de satisfer la lleuda i el peatge a tot el territori.⁶⁶ Els anys successius són anys de consolidació i creixement, una evolució que podem intuir en les relacions de comunitats jueves del país que contribueixen als subsidis demanats per la Corona el 1271 i el 1274. En el primer cas, l'aljama de Gandia, amb vuit-cents sous de tributació, ocupa el tercer lloc, per darrere de València i de Xàtiva, amb tres mil i mil sous, respectivament, però per davant d'altres aljames com Morvedre, amb sis-cents, i Alzira, que en satisfà quatre-cents. En la segona relació, Gandia, amb

61. Josep TORRÓ, «Tierras ganadas. Aterrazamiento de pendientes y desecación de marjales en la colonización cristiana del territorio valenciano», a Helena KIRCHNER (ed.), *British Archaeological Records. Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, Oxford, Archaeopress, 2010, p. 157-172.

62. A Alzira diverses famílies jueves i alguns jueus rellevants com l'alfaquí reial Salomó reberen cases i terres ja en el moment del repartiment: Antoni FURIÓ, «Diners i crèdit. Els jueus d'Alzira en la segona meitat del segle XIV», *Revista d'Història Medieval*, núm. 4 (1993), p. 127-160, especialment p. 129. També els jueus s'instalen a Xàtiva des del primer moment de la conquesta: Frederic APARISI *et al.*, *Xàtiva en temps de Jaume I. Expansió i colonització feudal*, Xàtiva, Ulleye, 2008, p. 91-95.

63. Ferran GARCIA-OLIVER, «De Perpinyà a Elx: desenvolupament econòmic i geografia de les aljames», a Carlos BARROS (ed.), *Xudeus e conversos na historia*, vol. II, Santiago de Compostella, Editorial de la Historia, 1994, p. 247-262.

64. RC, reg. 17, f. 114v. Robert I. BURNS, *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València, Tres i Quatre, 1981, p. 203.

65. RC, reg. 17, f. 40.

66. Per contra, Burns pensava que aquesta concessió de 1269 devia referir-se a algunes mercaderies específiques contingudes al *Privilegi*, atès que les exempcions de lleuda i peatge ja estaven contingudes al privilegi de 1247. Una vegada, però, examinat el *Privilegi*, hem pogut comprovar que no es fa referència a cap mercaderia en concret: Robert I. BURNS, *Jaume I i els valencians...*, p. 207 i 224-225.

quatre mil sous d'imposició, figura en tercer lloc, de nou per darrere de Xàtiva, amb deu mil sous, i de València, amb cinc mil, però superant la resta.⁶⁷

El call o jueria sembla que es localitzava, almenys després de la guerra de Castella, a la zona nord-est de la vila, entre els carrers «de la Plaça» i «del Riu», fitant amb la muralla, que actualment correspon amb els carrers de Sant Bernat, Santa Clara i Pare Gomar. Més complex resulta localitzar la sinagoga, centre de les relacions socials d'aquest col·lectiu. De fet, no tenim constància de la seua existència fins a la segona meitat del segle XIV, exactament el 1372, quan l'aljama la reconstruí després d'haver estat assaltada per les tropes castellanques vuit anys abans.⁶⁸ A partir d'aquest moment, la comunitat jueva de Gandia inicià un període d'augment demogràfic, passant dels vint-i-vuit subjectes fiscals el 1373 als quaranta-dos focs el 1381, però també de desenvolupament de les seues activitats econòmiques, especialment les artesanes i les creditícies. Una etapa de floriment que fou escapçada bruscament pel moviment dels pogroms de 1391, i els jueus de Gandia, com els de la resta del país, hagueren de convertir-se al cristianisme.⁶⁹

Pel que fa a la societat islàmica, l'ocupació de Bairén per part de les tropes cristianes suposà el foragitament dels musulmans que hi residien i el trasllat del centre polític de l'aljama, que devia integrar totes les alqueries de la vall, a una de les alqueries de la plana, Beniopa. Les majors transformacions en l'estructura del poblament vingueren derivades pel repartiment de terres i cases a l'horta d'ençà de 1242, però sobretot per la implantació del centre colonitzador a la plana, amb les pertinents donacions, el 1249 sobre l'alqueria de Candia. Així, doncs, diverses alqueries pròximes a aquesta, com l'Alcaiceria o Atzucac, restaren deshabitades i desaparegueren gairebé de forma immediata, fins al punt de no quedar ni tan sols fossilitzades en la toponímia. L'expulsió tenia com a primera conseqüència l'emigració no tant de llarg radi, que també, sinó de radi mitjà i sobretot de radi curt. Fruit dels assentaments de cristians a la vall de Bairén —i a la Ribera—, alguns musulmans d'aquestes zones decidiren emigrar cap a la medina més pròxima, on encara existia una mínima estructura andalusina: Xàtiva.⁷⁰ D'altres, obligats a deixar les seues cases, preferiren instal·lar-se a les alqueries més pròximes als seus antics nuclis.

Així les coses, assistim a dues formes de segregació musulmana: d'una banda, les comunitats d'andalusins desposseïts, i, d'altra banda, l'aljama de Beniopa, la població de la qual conservava les seues possessions. El primer cas correspon a les més petites alqueries que envolten Gandia i que sovint no sobrepassen la vintena de famílies. Es tracta de les alqueries del terme general de la vila com, per exemple, Rafalsineu, Alfarrasí i l'actual Guardamar. En aquests casos som al davant de comunitats que, malgrat reproduir el sistema d'organització habitual de les aljames anteriors a la conquesta, havien perdut, en bona mesura, la seua cohesió interna, dominades per una reduïda elit que es convertiria en interlocutora amb els cristians.⁷¹

67. Jean RÉGNÉ, *History of the Jews in Aragon. Regesta and documents, 1213-1327*, Jerusalem, Hebrew University, 1978, doc. 483, 484 i 615.

68. Milagros CÁRCCEL, *Un formulario y un registro del obispo de Valencia, Don Jaime de Aragón (siglo XIV)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2005, p. 276 i 277.

69. Després del subsidi de 1274, tot i que disposem de referències aïllades als jueus de Gandia, cal esperar el morabatí de 1373 per a tenir algun indicador demogràfic.

70. Segons els notables de Xàtiva, aquesta ciutat estava tan poblada «que els homes se ferien de muscle en muscle»: Josep TORRÓ, «Guerra, repartiment i colonització al regne de València (1248-1249)», a Enric GUINOT *et al.*, *Repartiments a la Corona d'Aragó...*, p. 204-205.

71. Una evidència més de la seua desnaturalització és que molt prompte algunes de les alqueries abans esmentades perderen els seus topònims d'època islàmica i passaren a designar-se amb el nom del senyor de torn. Aquest és el cas, per exemple,

D'altra banda, l'aljama de Beniopa integrava, a més d'aquesta alqueria, les de Benipeixcar i Beni-caixcaix, el nom de la qual prompte fou substituït pel Real. Es tractava d'andalusins que aconseguiren mantenir la seua autonomia amb els seus propis òrgans de decisió, sotmesos únicament a l'autoritat reial. Això implicava la supervivència dels vincles comunitaris, però sobretot la capacitat de controlar els patrimonis i transmetre'ls a les noves generacions. En aquest sentit, sembla que la major part de les terres de Beniopa repartides a cristians entre 1248 i 1249, unes divuit jovades (cinquanta-quatre hectàrees), no s'arribà a ocupar.⁷² Pel que fa als conreus, d'acord amb les seues pròpies pautes de consum, els indígenes continuaren atorgant un protagonisme especial al cultiu del panís, en compte d'ordi o forment preferits pels cristians, de manera que la taxa de l'alfatrà de 1269 fou satisfeta amb aquest cereal.⁷³ A més, a fi d'evitar la ingerència d'elements externs, sovint és la mateixa aljama la que arrenda les rendes i els impostos a la Corona. Aquest fet palesa, a més de la capacitat econòmica del col·lectiu, la solidesa de l'organització comunitària, imprescindible a l'hora de gestionar la recaptació.⁷⁴

Cal tenir en compte, però, que junt amb els grups andalusins que havien aconseguit mantenir les seues possessions també s'integraren a la comunitat algunes famílies que provenien de nuclis pròxims, en un primer moment de la medina de Bairén, però després de les alqueries de l'horta en traslladar-se la vila cristiana a la plana. Aquest és el cas de Talha ibn Sidray, un dels nebots del *qâ'id* de Bairén, que encara el 1273 residia a l'alqueria de Beniopa.⁷⁵ Fruit d'aquests moviments, el 1269 l'aljama de Beniopa era conformada per cent vuitanta-quatre famílies repartides de manera desigual entre les alqueries que la integraven.⁷⁶ Anys més tard, en el context de la guerra de 1276, els musulmans de Beniopa protagonitzaren un important aixecament. Després d'un breu període d'aïllament —assetjats, diu la Crònica—, Pere Ferrandis d'Híxar «els pres tots despuis, e eren pus de dos millia.»⁷⁷ El silenci del monarca sobre els inicis de la revolta i la posterior arribada de Pere Ferrandis d'Híxar amb més tropes subratlla la importància de l'alçament, així com la insuficiència dels colons de Gandia per a sufocar-lo. Això no obstant, la xifra donada pel *Llibre dels feits* de dos mil musulmans concentrats a Beniopa sembla massa elevada.⁷⁸

Després de la guerra, l'aljama mantingué el seu caràcter autònom, integrada dins el patrimoni reial fins al 1296. Aquesta vinculació amb la Corona quedà fossilitzada en la toponímia, ja que el conjunt de les tres alqueries serà denominat durant el període medieval, i encara en època moderna, «lo Realenc».⁷⁹ El 23 de maig de 1296, Jaume II atorgava el senyoriu de Beniopa al rais de Crevillent,

de l'alqueria dels Tamarit, actualment Guardamar, de la qual desconexem el nom durant el període andalusí. Vegeu uns exemples d'aljama de nova creació a Xàtiva i Cocentaina a Frederic APARISI *et al.*, *Xàtiva en temps de Jaume I*, p. 83-90; Carmel FERRAGUD, *El naixement d'una vila...*, p. 97-100.

72. Josep TORRÓ, *Colonització feudal i resistència...*, p. 160.

73. Exactament, 736 almuds, uns 15,5 cafissos, 2.944 litres: Josep TORRÓ, *El naixement d'una colònia*, p. 218.

74. El 1383 l'aljama mostrava encara la seua solidesa amb l'arrendament dels drets senyorials durant els tres anys successius per dotze mil sous: ARV, MR, 9.842, f. 41-45v.

75. Josep TORRÓ, *El naixement d'una colònia*, p. 211-212.

76. Exactament, set-centes trenta-sis persones majors de tres anys: Josep TORRÓ, *El naixement d'una colònia*, p. 226.

77. Crònica de Jaume I, cap. 558.

78. Burns proposa dividir entre tres les quantitats donades per la crònica reial per tal d'obtenir xifres més versemblants. Així, les «pus de dos millia» persones que es concentraven a Beniopa quedarien reduïdes a unes vuit-centes. La xifra resulta molt més pròxima als set-centes trenta-sis individus majors de tres anys que tenia l'aljama uns pocs anys abans: Robert I. BURNS, *L'Islam sota els croats. Supervivència colonial en el segle XIII al regne de València*, vol. 1, València, Tres i Quatre, 1990, p. 154-157; Josep TORRÓ, *El naixement d'una colònia*, p. 85.

79. ARV, MR, 9.842, f. 44v.

Muhammad ibn Hudayr, en recompensa pels seus serveis a la Corona durant la guerra amb Castella.⁸⁰ Es tractava d'una donació vitalícia, tot i que Jaume II renovà la donació al seu fill, Alí ibn Hudayr. Sembla que durant tot aquest període la comunitat aconseguí mantenir els seus trets i, en última instància, les seues possessions. De fet, el justícia de Gandia intentà en diverses ocasions immiscir-se en els assumptes de l'aljama, raó per la qual Jaume II, a petició dels Hudayr, hagué d'intervenir diverses vegades per posar fre a aquestes accions.⁸¹ A la mort d'Alí ibn Hudayr, ocorreguda el 1322, el senyoriu retornà al patrimoni reial. Estranyament, la Corona no creà una moreria per a la vila de Gandia, com sí que ho féu en altres viles, com és el cas de Cocentaina o de la ciutat de Xàtiva, sinó que mantingué la dualitat entre l'aljama de Beniopa i la resta de comunitats musulmanes.⁸²

Després de l'ocupació efectiva del castell de Bairén per part de les tropes cristianes el 1239, Jaume I repartí les primeres terres entre els qui l'acompanyaven, amb la finalitat de garantir el control sobre el territori alhora que s'iniciava l'explotació de les parcel·les. Les reduïdes dimensions de la fortificació, així com el seu accés difícil, feien poc adient el castell com a centre colonitzador. Per això, el 1249 el rei decidí fundar al pla una nova vila, Gandia. De mica en mica anaven arribant els nous colons, per bé que instal·lar-s'hi era només el principi. Davant la procedència diversa, calia crear nous referents materials i espirituals comuns a tots i, potser per això, l'església fou dels primers elements enllestits. Per tal d'organitzar la nova comunitat, un petit cos administratiu amb els jurats i el justícia al capdavant ordenava les relacions entre els seus membres. Sens dubte, una de les preocupacions principals de la seua tasca degué ser la regulació dels intercanvis, ja foren en la seua celebració diària, setmanal —mercat dels dissabtes— o anual —la fira de Sant Miquel. Tant dins el mercat com en l'administració local, l'escriptura tingué una importància cabdal, com ho testimonia el nombre de notaris documentats a la vila a la segona meitat del segle XIII.

D'altra banda, la fundació de Gandia comportà la desaparició de diverses alqueries i la redistribució de la població musulmana, la qual experimentà un procés de diferenciació entre uns pocs grans propietaris enfront de la majoria despresa de les seues possessions que minava a poc a poc la seua cohesió interna. Només l'aljama de Beniopa, hereva de la de Bairén, mantingué durant tota la centúria del tres-cents el seu caràcter autònom en la mesura que els seus membres pogueren transmetre els patrimonis i organitzar el treball d'acord amb les pròpies pautes reproductives. Finalment, el 6 de juny de 1323, Jaume II concedia a l'infant Pere, entre d'altres possessions, la vila de Gandia i les alqueries de Benipeixcar, Beniopa i el Real.⁸³ Aleshores Gandia disposava, a una escala més reduïda, de tots els elements que defineixen un centre urbà de l'Occident medieval, especialment com a nucli d'intercanvis locals i comarcals. Aquestes funcions de mercat són allò que defineix les viles valencianes que, com Gandia, vertebraren el territori a mig camí entre el camp i la ciutat.

80. Pierre GUICHARD, «Un seigneur musulman dans l'Espagne chrétienne: Le ra'is de Crevillent: 1234-1318», *Mélanges de la Casa de Velázquez* (París), vol. IX (1973), p. 283-331; Manuel FEBRER, «El señorío mudéjar de Beniopa (Valencia) en la época de sus arraíces de la familia de ibn Hudayr», a *IV Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol, Instituto de Estudios Turolenses, 1992, p. 351-361.

81. RC, reg. 110, f. 89v.

82. Serà Alfons el Vell qui, just després de la guerra de Castella, crearà la moreria en un barri cristià situat extramurs: AHCG, *Pergamins Tarrazona*, núm. 6.

83. RC, reg. 222, f. 22.

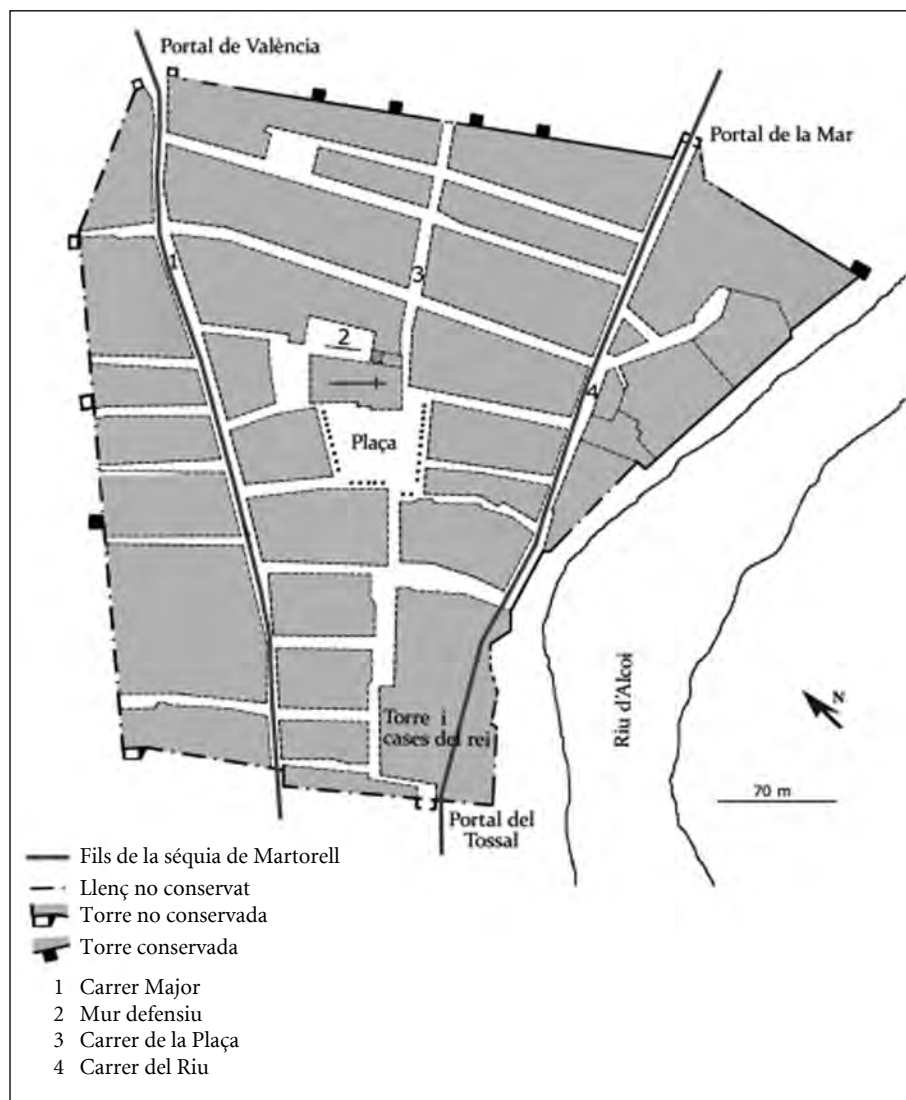

FIGURA 1. Plànol de Gandia cap al 1323.

APÈNDIX DOCUMENTAL

1253, març, 21. Gandia

Enfranquiment fet per Jaume I a la vila de Gandia del peatge, el passatge i la lleuda de les mercaderies que els seus veïns portaren de València, Alzira i Dénia en una còpia del 10 de maig de 1362.⁸⁴

84. Tanmateix el privilegi no ens ha arribat a través del trasllat de 1362, sinó mitjançant la transcripció que d'aquest últim document féu el canonge i arxiver de la seu de Gandia, i de la ciutat, Andrés Martí. Tot i que abans de la transcripció hi ha una breu introducció, Martí no especifica la signatura del document i es limita a assegurar que «hay una copia fehaciente en el archivo municipal de Gandia.» La transcripció forma part d'un seguit d'apunts i altres materials de treball que el canonge va

ACG, Llegat Andrés Martí, manuscrit 1, f. 33-34.

Hoc est traslatum bene et fideliter factum Gandie decima die madii anno a Nativitate Domini millesimo trecentesimo sexagesimo secundo, sumptum a quodam privilegio pergamineo illustrissimi domini regis Aragonum, recordationis eximie, qui regnum Valentie a manibus acipuit paganorum, bulla plumbea eiusdem domini regis inpendenti⁸⁵ comuni, tenoris huiusmodi subsequentis:

Noverint universi quod nos, Iacobus, Dei gratia rex Aragonum, Maiorice et Valentie, comes Barchinone et Urgelli et dominus Montipesulani, volentes utilitati ville de Candia, quam nos ad cultum Dei et defensionem christianitatis hedificari fecimus et plantari, et omnium habitantium in ea presentium et futurorum intendere, ut ipsius plantatio de bono semper in melius pullelet atque crescat, per nos et nostros damus et concedimus vobis, fidelibus nostris universis et singulis populatoribus et habitatoribus dicte ville de Candia, presentibus et futuris, in perpetuum hanc perpetuam franquitatem: quod vos vel aliquis vestrum non detis nec dare teneamini unquam aliquo tempore pro aliquibus rebus vel mercibus vestris quas duxeritis vel duci feceritis in Valentia, nec in Aljazira, nec in Denia nec in earum terminis, in mare, videlicet, nec in terra pedagium, passagium neque lezdam, sed ab omni pedagio, lezda et passagio sitis in eisdem locis et unoquoque ipsorum et eorum terminis cum omnibus rebus et mercibus [...] franqui et liberi perpetuo et immunes, vobis tamen fidem facientibus vel iurantibus in unaquaque dictarum villarum cum inde fueritis requisiti quod res vel merces alienas si quas duxeritis vel duci feceritis non dicatis vel asseratis ullatenus esse vestras. Mandantes baiulis, iustitiis, lezdariis et pedagariis et universis aliis oficialibus et subditis nostris presentibus et futuris quod hanc donationem et concessionem nostram firmam habeant et observent et contra eam non veniant nec aliquem venire permitant aliquo modo vel aliqua ratione. Datum Xative, xii kalendis aprilis anno Domini millesimo ducentesimo quinquagesimo tertio.

Sig-[*signe reial*] -num Iacobi, Dei gratia regis Aragonum, Maiorice et Valentie, comitis Barchinone et Urgelli et domini Montipesulani.

Testes sunt [...] Guillermus d'Entença, Efericius de Liçana, Egidius Garcés de Açagra, Eximenus Petri de Arenoso, Ramon de Timor. Sig-[*signe*]-num Petri Andree, qui mandato domini regis hec scribi fecit loco, die et anno prefixis.

Sig-[*signe*]-num venerabilis Vitalis de Favars, iustitie ville Gandie, qui, viso prefato originali privilegio huic translato, auctoritatem suam prestitit et decretum.

Sig-[*signe notarial*]-num Bernardi Botí, auctoritate regia notarii publici per totam terram et dominationem illustrissimi domini regis Aragonum et curie dicte ville pro Raymundo de Vicho, qui hoc traslatum scribi et traslati fecit et cum suo originali de verbo ad verbum diligenter comprobavit clausitque loco, die et anno in prima linea declaratis ac auctoritatem dicti iustitie eius iussit et eodem apposuit et scripsit.

realitzar just abans de la Guerra Civil. En total es conserven tres quaderns A4 (Llegat Andrés Martí, manuscrits 1, II i III) de 100, 30 i 480 pàgines, respectivament. Fa uns quants anys l'arxiu municipal va sol·licitar una fotocòpia d'aquesta transcripció (AHCG, BE-0021/012).

85. Sic, llegiu «inpendenti».